

Sinti en Roma. Gevangen in de schaduw van herinneringen

De historie van zigeuners is een orale geschiedenis. Het geschreven woord heeft, aldus Zoni Weisz, nooit enige betekenis gehad in hun cultuur. Geschiedenis, gebruiken en wetten doorgegeven van vader op zoon en van moeder op dochter. Door het simpele feit dat er niets van onze vroegste historie is opgetekend, is er, aldus Weisz, veel verloren gegaan. Over het lot van zigeuners, per 8 april 1971 werden zij na een besluit daarover op het internationale Roma-congres in Londen vanaf dan enkel aangeduid als Sinti en Roma, gaat deze bijdrage. Naar de gebeurtenissen en ontwikkelingen is door wetenschappers en anderen het nodige onderzoek gedaan. Het artikel is dan ook mede gebaseerd op de boeken die ik daarvoor raadpleegde en die op het conto staan van de betreffende auteurs en redacteurs.

Elf vierkante meter in een woonwagen. De oppervlakte waarvan Zoni Weisz zich herinnert hoe daar zijn familie op leefde en in rondtrok. De van oorsprong nomadische Noord-West Europese Sinti en zo ook Oost-Europese Roma doen dat van oudsher in woonwagens. Wanneer ze daarmee een vaste plek aandedden, was het meestal een woonwagenkamp waar Nederlanders in woonwagens woonden. Terwijl woonwagenbewoners nakomelingen zijn van autochtone Nederlanders die eind 19^e eeuw en begin 20^e eeuw besloten een zwerfend bestaan te leiden, zijn Sinti en Roma volgens de standaardwerken van oorsprong afkomstig uit Punjab in Noordwest-India.

***Zoni Weisz:** Over de herkomst van Sinti en Roma is veel geschreven en gespeculeerd. Wij zelf zijn ervan overtuigd dat onze oorsprong in Noord-India ligt. Hard bewijs is daarvoor nooit geleverd, maar uiterlijke kenmerken en allerlei gebruiken, gewoonten en reinheidswetten wijzen wel heel sterk in die richting. Onze taal, het Romanes, is het sterkste bewijs voor de stelling dat we oorspronkelijk uit India stammen. Heuse tsiganolgen, ja die bestaan, en linguïsten als Ian Hancock, zelf een Roma, zijn overtuigd van het verband tussen het Romanes en talen uit Noord-India. Onze historie is een orale geschiedenis, het geschreven woord heeft nooit enige betekenis gehad in onze cultuur. Geschiedenis, gebruiken en wetten worden doorgegeven van vader op zoon en van moeder op dochter. Door het simpele feit dat er niets van onze vroegste historie is opgetekend, is veel verloren gegaan. Er leven nu wereldwijd zo'n twaalf miljoen Sinti en Roma.¹*

***Gjuner Abdula-Abdulaskoro:** Nadat we uit India waren verdreven, trokken we uiteindelijk met veel pijn, angst en moeilijkheden naar het Oude Continent. Waarheen we ook trokken, we behielden onze eigen cultuur, tradities en taal. Hoe zij ook tegenover ons stonden, muziek en dans trokken altijd publiek. Integratie is een groot goed, maar wel met behoud van de eigen identiteit en zonder onze eigen normen en waarden te hoeven vergeten. In een mengelmoes van oorspronkelijke culturen is de mix daarvan bepalend en in een zo veelzijdige samenleving integratie een zaak van iedereen. Geconfronteerd met politieke discriminatie blijft het de vraag hoe daarop te reageren. Veel komt voort uit onbegrip. Bij tegenstellingen is het aan iedereen en dus ook aan ons, wijs en geduldig te blijven. Wij willen blijven doorgaan met het participeren in een betere samenleving. Het zou ieders belang goed dienen als er binnen professionele instituten een directe en blijvende dialoog tot stand komt. Alleen in gezamenlijkheid kunnen veranderingen op de juiste wijze worden aangestuurd en beleden.²*

***Lalla Weiss:** Wij Sinti en Roma beschouwen onszelf niet als één groep en vermijden meestal de benaming 'zigeuner'.³ Over één ding zijn we het allen eens: we zijn anders dan burgers, die we 'gaadzje' noemen. De culturen van Sinti en Roma zijn verwant, evenals de talen die voortkomen uit een van de oudste wereldtalen, het Sankriet. Sinti en Roma worden door de burgers geïdentificeerd met het begrip 'vrijheid', een romantisch idee dat samenhangt met reizen, rondtrekken en woonwagens. Maar dat heeft helaas een weinig romantische basis; een geschiedenis van meer dan 500 jaar vervolging in Europa. Wie in persoonlijke omgang meer van onze achtergrond leert kennen, merkt al gauw dat onze reserve tegenover burgers niet iets natuurlijks is, bepaald door zoiets als verschil in levenswijze, maar dat de verhoudingen in de loop van de tijd grondig zijn verstoord. En de versturende partij was meestal niet de gewone burger, boer of 'zigeuner'. In Nederland hebben die elkaar vroeger*

¹ Zoni Weisz is lid van het Nederlandse Auschwitzcomité.

² Gjuner Abdula-Abdulaskoro is gedelegeerde namens de Nederlandse Roma en Sinti in de Europese Roma Forum en Traviles (ERFT) Vice-voorzitter van de Ansabl of parlement van ERFT, Gedelegeerde van Nederland namens de Roma en Sinti in de Internationale Roma Union (IRU), Coördinator van de commissie voor crisissituatie voor Roma in Europa. Voorzitter van de landelijke Roma organisatie "Roma Emancipatie in Nederland" ex Adviseur in het Europees Parlement voor de Roma zaken in Oost en Centraal Europa. Journalist, dichter, schrijver, Roma linguïst en Romanoloog.

³ In Nederland wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen Roma en Sinti. De term Roma wordt gebruikt voor groepen die de in de 19^e en 20^e eeuw naar Nederland zijn getrokken en die afkomstig zijn uit Oost-Europa. Sommige Roma in Nederland zijn zeer recentelijk naar Nederland geëmigreerd. De term Sinti wordt gebruikt voor groepen zigeuners die al vanaf de 18^e eeuw in West-Europa wonen. De meeste Sinti in Nederland hebben zich tussen 1900 en 1920 in Nederland gevestigd en waren hoofdzakelijk afkomstig uit Frankrijk en Duitsland.

*goed kunnen gebruiken. Je had de handel, de oogst, je had allerlei ambulante beroepen van scharenslipen tot muziek op de bruiloft. Neen, de storende partij was meestal de overheid, en dan vooral de landelijke, ver van de mensen afstaande overheid.*⁴

Na uit India verdreven te zijn, trokken Sinti en Roma vervolgens via het Midden-Oosten richting Europa. De Sinti vooral naar West-Europa, de Roma voornamelijk naar Oost-Europa. Beide vestigden zich in de 15e eeuw in Nederland. Aanvankelijk waren het vooral Oost-Europese Roma. Hun motieven waren vooral van economische aard en zij leefden maar kort in Nederland. Anders was het met Sinti uit Duitstalig gebied. Uiteindelijk zouden zij zich in Noord-Brabant en Limburg vestigen.

De eerste keer dat er Sinti in ons land werden gesignaleerd was in 1420 te Deventer. Verderop in de 15e eeuw trokken steeds meer nieuwkomers ons land binnen. In de Noordelijke Nederlanden werden zigeuners vanaf 1420 tot aan 1868 aangeduid met de termen Heidens of Egyptiërs.⁵ Aanvankelijk werden ze gastvrij onthaald. Later in deze eeuw veranderde dat, en werden ze vogelvrij verklaard, verjaagd en uiteindelijk vervolgd. Vanaf de zeventiende eeuw vonden ook in Nederland doelgerichte "heidenjachten" plaats. Na de uitroeiing die tussen 1720 en 1730 plaatsvond durfden de zigeuners zich bijna gedurende een eeuw niet meer in Nederland te vertonen.

Vanaf maart 1868 trok een nieuwe groep rondreizende mensen Nederland binnen: de Kaldarasch, Hongaarse ketellappers. Deze groep werd voor het eerst aangeduid als zigeuners. Een term die in de loop van de 15e eeuw vooral in Duitse staten in zwang gekomen was.⁶ Later arriveerden er twee andere groepen: de Ursari (berenleiders uit Bosnië) en de Lowara (paardenhandelaren, oorspronkelijk afkomstig uit Hongarije). Speciaal de Kaldarasch en Ursari werden door Nederlandse overheid geëtiketteerd als zigeuners. Gold dit aanvankelijk niet voor de Lowara en de Sinti, zo vanaf ongeveer 1928 werden ook deze groepen als zodanig aangeduid.

Sinti – die al langere tijd in West-Europa woonden en niet uit Oost-Europa kwamen, zoals de Kaldarasch en Ursari - kwamen al vóór 1868 naar Nederland. Omdat zij klaarblijkelijk weinig voldeden aan het bestaande Heidens- of Zigeunerbeeld, werden zij nooit als aparte groep gezien. Net als de Lowara beschikten zij over Duitse, Franse of Belgische paspoorten. Pas vanaf 1928 werden door de Nederlandse overheid alle bovengenoemde groepen in zoverre zij nog in Nederland aanwezig waren, geëtiketteerd als Zigeuners. De groepen die zich weer in ons land durfden wagen, kunnen worden beschouwd als de voorouders van de zigeunerfamilies die nu nog in Nederland en Duitsland leven.

In die tijd bleken zigeuners redelijk in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien.⁷ Behalve dat zij de kost verdienden als o.a. paardenhandelaar, muzikant of ketellapper, fungeerden zij ook als verspreiders van nieuws. Radio, telefoon en televisie bestonden nog niet. Door hun reizen naar en verblijf in wisselende dorpen, steden, landstreken en zo ook verschillende landen, waren zij van veel op de hoogte. De overheid beschouwde een deel van hun beroepen als verkapte vormen van bedelarij. Woonwagbewoners waren asociaal, wilden niet werken, bedelden en vielen plattelanders lastig. Het vreemdelingenbeleid voor zigeuners verharde. Uiteindelijk kwam het zover dat de regering in 1903 een commissie in het leven riep die de opdracht kreeg het woonwagenprobleem in zijn geheel te onderzoeken. De op 22 juni 1907 ingeleverde eindrapportage vermeldde dat de zigeuners een 'groot maatschappelijk gevaar opleveren'. De regering nam deze conclusie over, waarna in 1918 de *eerste wet op woonwagens en woonschepen* in werking trad.

De zigeunerwet van 1918

De wet, die door de ministers Mr. B. Ort (1854-1927) en Pieter Cort van der Linden (1846 – 1935) tot stand werd gebracht, bepaalde dat een woonwagen of woonschip alleen mocht worden bewoond met toestemming van de Commissaris des Konings. Gemeenten konden woonwagens en -schepen niet weren, maar wel een vaste plaats toewijzen. De bewoner moest voldoende middelen van bestaan hebben en de woonwagen of het woonschip moest

⁴ Margriet de Moor in gesprek met Lalla Weiss, coördinator van de Landelijke Sinti-organisatie.

⁵ De oorsprong van de term Heidens is onduidelijk. Het kan zowel niet-christen betekenen, als iemand die zich vooral op de heide (= platte land) ophoudt. Door de relatief grote omvang van de in gezinsverband rondreizende groepen (soms meer dan honderd personen), de opvallende exotische uitdossing en donkere huidkleur, alsmede de titels van hertog en graaf die zij voerden, baarden zij veel opzien. Zoals gebruikelijk bij pelgrims, vroegen zij aan stadsbesturen om geld en voedsel, dat hun aanvankelijk zonder veel bezwaren werd verstrekt.

⁶ Hoewel het woord 'zigeuner' vóór 1868 vrijwel nooit werd gebruikt in Nederland, was het fenomeen zeker niet nieuw: vooral in de 17e en 18e eeuw namen de gewestelijke overheden reeds tal van maatregelen om de aanwezigheid van wat met een toenmalig synoniem 'heidens' of 'egyptenaren' werd genoemd, tegen te gaan. Het repressieve overheidsbeleid tegenover deze groepen kende dus al een lange traditie. Daarnaast breidde in de eerste helft van de 19e eeuw de beeldvorming over heidens, maar ook over gypsies in Engeland, gitanos in Spanje, en Zigeuner in Duitsland, zich sterk uit.

⁷ Het beeld dat de rijksoverheid over zigeuners had – parasiterende groepen en zonder middelen van bestaan – was onjuist. Verreweg de meeste zigeuners oefenden door de bevolking gewaardeerde beroepen uit en sommigen beschikten over veel geld (*Lucassen 1990*). De gemeentelijke overheden waren veel welwillender tegenover de zigeunergroepen en doorkruisten het beleid van de rijksoverheid door het afgeven van reis- of verblijfspassen, woonwagenvergunningen of bewijzen van Nederlanderstatus. Vanaf 1928 werd het Nederlandse beleid tegenover zigeuners systematischer aangepakt. Ook werd het zigeunerstigma na 1928 nog sterker. Tot 1928 werden zigeuners vooral als lastig beschouwd, na 1928 werden zij beschouwd als gevaarlijk en crimineel. Dit stigma gold voor alle nomadische groepen.

bewoonbaar zijn. Vanaf het moment dat de woonwagenwet van 1918 op 26 juli van kracht werd, waar niet alleen de zigeuners, maar ook de woonwagenbewoners van Nederlandse afkomst onder vielen, werden woonwagenbewoners als een aparte categorie burgers gedefinieerd. De doelstelling van deze wet - die behalve voorwaarden stelde aan het bewonen van een wagen, en door een vergunningstelsel het aantal wagens beoogde te verminderen - werd echter niet bewaarheid. Maar het aantal woonwagenbewoners nam toe door de heersende woningnood, betere woonwagens en het uitreiken van vergunningen aan al diegenen die konden waarmaken dat zij over voldoende middelen van bestaan beschikten. Terwijl er in 1911 584 wagens waren (met 2800 bewoners), zou dat aantal in 1938 verviervoudigen. Overigens is het opmerkelijk dat vanaf het moment dat gemeenten door de Woonwagenwet werden gedwongen tot het aanwijzen van een standplaats voor woonwagens, de klachten van particulieren over de aanwezigheid van woonwagenbewoners veel minder serieus zijn genomen. De wet bracht dan ook heel andere uitkomsten dan werd beoogd. Bij de wet van 1918 vervielen alle bestaande verordeningen, ook dus die van de gemeente die woonwagens in de gemeente konden verbieden. Daarmee kwam aan het 'opjagen' officieel een einde. De gemeenten bleven echter bevoegd standplaatsen aan te wijzen. Door die ontwikkeling werd de grondslag gelegd voor de vele woonwagenkampen en woonwagenstandplaatsen, die overigens meestal aan de grens van de gemeente, met onvoldoende sanitaire voorzieningen, licht, water etc. te vinden waren.

Algemeen nam de aversie tegen zigeuners zo toe, dat de toenmalige minister-president, en in de jaren 1918-1925 tevens minister van Binnenlandse Zaken, Jhr. mr. Charles Ruijs de Beerenbrouck, in 1924 aan de Commissarissen der Koningin te kennen gaf van de zigeuners af te willen. Op hun beurt gaven deze aan de burgemeesters te kennen aan zigeuners geen papieren meer te verstrekken. De meeste burgemeesters gaven aan deze oproep echter geen gehoor. Onder voorwaarde dat zigeuners uit hun gemeenten verdwenen, gingen zij rustig verder met het verstrekken aan zigeuners van de benodigde en de door hen zo begeerde identiteits- en nationaliteitspapieren. Daarmee konden zij immers niet meer klakkeloos de grens worden overgezet.

In de periode 1918-1940 leidde het anti-zigeunerbeleid in Nederland tot een planmatiger aanpak en daarmee tot een onderverdeling in 'objecten': Belgische vluchtelingen, zigeuners, Chinezen en (Joodse) vluchtelingen. De marechaussee-officier kolonel F.C.A. van der Minne - de Administrateur voor de Grensbewaking en Vreemdelingendienst (AGVD) - die protesteerde tegen het eigen beleid van de burgemeesters, trachtte in de jaren 1928-1930 met betrekking tot zigeuners allerlei plannen te realiseren. In 1924 schreef hij hierover aan de inspecteur der Koninklijke Marechaussee (IKM) G.J.F. Bauduin en aan de minister van Justitie zijn bevindingen.⁸ De minister van Justitie in die tijd, mr. Th. Heemskerk, richtte zich naar aanleiding van deze brief tot de minister van Binnenlandse Zaken, jhr. mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck. Hij was het met Van der Minne eens dat dergelijke zigeunergezelschappen ongewenst waren, vooral met het oog op de algemene veiligheid. Hij merkte op dat Italianen weliswaar geen visum nodig hadden, maar dat zij, wanneer zij uit hoofde van de openbare orde of veiligheid ongewenst waren, wel uitgeleid konden worden. Heemskerk verzocht Ruys de Beerenbrouck de burgemeesters op hun onjuiste gedrag te attenderen. Dat gebeurde in augustus 1924.

Uiteindelijk werd onder verantwoordelijkheid van Van der Minne een begin gemaakt met de registratie van personen die volgens Van der Minne (en zijn opvolger H.W.B. Croiset van Uchelen) als zigeuner moesten worden beschouwd. Uit dit beleid vloeide tevens voort dat naast de 'traditionele' zigeunergroepen (Kaldarasch en Ursari), twee nieuwe groepen (Lowara en Sinti) definitief in de categorie zigeuner werden ondergebracht. In deze periode werd ook het idee geopperd om *alle* woonwagenbewoners in deze categorie onder te brengen. De oorspronkelijke ideeën van Van der Minne resulteerden op den duur in de registratie van honderden zigeuners.

De ontwikkelingen in Duitsland

In Duitsland werd al in 1899 begonnen met het systematisch registeren van zigeuners. Hiertoe werd in datzelfde jaar een centrale inlichtingendienst onder de naam 'Nachrichtendienst in bezug auf die Zigeunern' opgericht. In 1905 beschikte deze dienst over informatie betreffende 3350 zigeuners. Niet alleen grenswachters, maar ook ambtenaren van de burgerlijke stand in geheel Duitsland hadden de verplichting om informatie betreffende huwelijken, geboorten en overlijden van zigeuners door te geven. In 1925 beschikte de dienst over de persoonlijke gegevens van zo'n 14.000 zigeuners

⁸ Herhaaldelijk worden van Marechaussee, Rijksveldwacht en Politietroepen inspannende diensten vereist om deze vreemdelingen buiten onze grenzen te houden. Sedert 1923 zijn verschillende van deze vreemdelingen in het bezit van Italiaanse paspoorten waarvoor geen visa in Nederland meer worden vereischt. Het wil mij voorkomen, dat al dergelijke vreemdelingen als ongewenst moeten worden beschouwd, terwijl de voorstellingen die zij geven voor de Nederlandsche bevolking van weinig belang zijn te achten. Desniettenstaande blijkt, dat tal van burgemeesters schriftelijk vergunning geven tot het houden van vertoningen, welke vergunningen dan weder als reclamemiddel elders worden gebezigd.

Na 1933 werd in Duitsland de rassenwetgeving een officieel instrument om de zigeuners te bestrijden. Een van degenen die door het *Reichsgesundheitsamt* belast werd met 'erbwissenschaftliche Forschungen' was de psycholoog en psychiater Dr. Robert Ritter, *Oberarzt* aan de *Universitäts-Nervenlinik* in Tübingen. In 1937 nam Dr. Ritter na jarenlang onderzoek naar zigeuners, de leiding over het in 1936 opgerichte "Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes" in Berlijn, een onderafdeling van het ministerie van Volksgezondheid. Dit werd het belangrijkste centrum voor onderzoek naar identificatie en classificatie van zigeuners en voor de opsporing van verbanden tussen erfelijkheid en criminaliteit: met genealogieën, vingerafdrukken en antropometrische gegevens probeerde Ritters team een complete opsomming te geven van de kenmerken van alle mensen met zigeunerbloed en de mate van hun rassenvermenging te bepalen. Daartoe reisden onderzoekers de zigeuners tot in de concentratiekampen achterna. Toen Ritter in 1941 het onderzoek beëindigde, werd niet minder dan negentig procent van alle onderzochte zigeuners als onzuiver beschouwd en dus als a-sociaal gezien. In 1937 werd het reizen verboden en werden zigeuners verplicht met hun wagens standplaatsen in te nemen op verzamelkampen, die aan de rand van grote steden lagen. Hiermee begon de concentratie.

Tegelijkertijd trachtte men de zigeuners te dwingen vast werk te verrichten. Daar zij buiten hun eigen werk nimmer ander werk hadden uitgevoerd, bleven zij ongeschikt voor het hun opgedrongen fabrieks- of havenwerk. Toen bleek dat zij zich niet aan de hen opgelegde plichten hielden, trad de politie aanzienlijk harder op. Een bepaling van 4 april 1938 stelt dat diegenen die ondanks het verbod toch blijven reizen gearresteerd zullen worden en in een 'opvoedingskamp' geplaatst zullen opgesloten. Jaren later werden deze kampen de vernietigingskampen voor Joden en zigeuners: Dachau, Buchenwald en Ravensbrück. In deze kampen wilde men zigeuners door middel van een 'opvoeding' tot een ander gedragpatroon dwingen. Wat er in feite gebeurde, was dat zowel zigeunermannen, als vrouwen gesteriliseerd werden, onder andere via inspuiting van het sap van de plant *caladium*. De zigeuners werden niet alleen gesteriliseerd maar ook, zo blijkt uit de memoires van Rudolf Höss die kampcommandant van Auschwitz was, onderworpen aan huiveringwekkende biologische experimenten. Dit gebeurde al ver voor de oorlog uitbrak.

Toen vanaf 1933 een grote stroom voornamelijk Joodse vluchtelingen op gang kwam, verflauwde de aandacht van de AGVD voor zigeuners enigszins. Dat gebeurde echter niet helemaal, getuige de pogingen in de jaren 1936-1938 een zigeunercentrale op te richten, maar de intensiteit van de beginjaren werd later niet meer bereikt. De bezetting bracht daarin aanvankelijk geen verandering en vóór de zigeuner-razzia van mei 1944 trok deze marginale groep, naar de bronnen te oordelen, niet veel aandacht. Een van de weinige keren dat zij als categorie werden genoemd, was in de correspondentie van de *Sicherheitsdienst* te Den Haag in verband met het woonwagenvrij maken van de kuststreek in september 1940, maar toen alle aanwezige woonwagenbewoners eenmaal naar het binnenland waren verplaatst, leek het probleem opgelost.

Vanaf de jaren dertig werd de bemoeienis van de rijksoverheid met het woonwagenvraagstuk steeds groter, en verschoof het beleid steeds meer van Justitie naar Binnenlandse Zaken. Dit blijkt vooral uit de coördinerende rol van het laatstgenoemde departement bij het 'wetsontwerp met betrekking tot de varende en rijdende bevolking', dat in 1935 aan diverse adviserende instanties werd toegestuurd. Hoewel er voor geijverd werd om alle woonwagenbewoners in een Centraal Bevolkingsregister (CBR) - dat zijn ontstaan te danken had aan het Besluit Bevolkingsboekhouding van 31 maart 1936 - op te nemen om zo een einde te maken aan de "administratieve onvindbaarheid" van deze groep - en er dus sprake was van een centrale registratie en in het verlengde daarvan van 'verzamelkampen' - werden beide ideeën niet vóór de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd. Zoals later zou blijken, waren daarmee de plannen echter nog niet van de baan.

De Nederlandse Zigeunercentrale

Op 8 februari 1936 gaf de toenmalige katholieke minister van Justitie, J. van Schaik, zijn fiat aan het oprichten van een Nederlandse Zigeunercentrale. Hij deed dit op verzoek van de Duitsers die door de internationale *Polizeiliche Kommission* in Wenen een 'internationale Zentralstelle zur Bekämpfung der Zigeunerwesen' had laten oprichten. Deze *Kommission* wilde, net als op het gebied van de internationale misdaadbestrijding, tot een internationale samenwerking komen met betrekking tot het zogenaamde zigeunerprobleem. De gegevens die door deze *Kommission* verzameld werden en ook, zij het in kleine mate, door Nederland toegestuurd kreeg, zouden later gebruikt worden voor de massale uitroeiing van het zigeunervolk.

In Duitsland gaat een rondschrijven van het *Reichs- und Preussische Ministerium des Innern*. 'Ein energisches Vorgehen gegen die Zigeunerplage' wordt alle politie-instanties verplicht gesteld. Na de benoeming van Himmler in de zomer van 1936 tot *Chef der deutschen Polizei* werden de zigeuners officieel voornamelijk als 'asociaal' beschouwd. 'Als asozial gilt, wer durch

gemeinschaftsniedriges, wenn auch nicht verbrecherisches Verhalten neigt, dass er sich nicht in die Gemeinschaft einfügen will.⁹

Op 30 december 1937 werd de oprichting van de Nederlandse Zigeunercentrale in het Nederlandse politiebld bekend gemaakt. In de archieven van de centrale werden de volledige gegevens betreffende Nederlandse en in Nederland verblijvende Zigeuners verzameld: geboortedatum, geslacht, afstamming, burgerlijke staat, beroep, beschrijving van de levensloop, vingerafdrukken en paspoort- of andere registratiepapieren. Ondanks dat deze centrale wegens onvoldoende financiële middelen en personeelsgebrek nooit optimaal heeft gewerkt, hebben de initiatieven uiteindelijk wel geleid tot de registratie van zigeuners, de deportatie en de vernietiging van hen. Nadat op 13 januari 1939 de Nederlandse centrale wegens personeelsgebrek werd opgeheven, kwam het vreemdelingenbeleid regelrecht onder verantwoordelijkheid van de minister van Justitie te staan en werd de registratie – ondanks het opheffen van de Zigeunercentrale – door de net opgerichte rijksvreemdelingendienst voortgezet.

Het beleid van L. A. van Doorn

Vanaf mei 1940 kwam het woonwagenbeleid namelijk in een stroomversnelling terecht, waardoor de eerder geuite (grondwettelijke) bezwaren verdwenen. Nog voordat de Duitsers zich goed en wel hadden geïnstalleerd, zag een aantal Nederlandse topambtenaren zijn kans schoon het 'woonwagenprobleem' rigoureuus aan te pakken. De initiatiefnemer was L. A. van Doorn, directeur van de Utrechtse instelling voor Maatschappelijke Hulpbetoon. Al voor de oorlog had hij zich ontevreden getoond over de ontoereikende controle op de bepalingen van de naar zijn idee te milde Wet op woonwagens en woonschepen. Reeds in het eerste oorlogsjaar publiceerde hij in het tijdschrift Sociale Zaken, waarvan hij mederedacteur was en dat tot september 1944 verscheen, een van zijn vier artikelen onder de veelzeggende titel: 'DE WOONWAGENS MOETEN VERDWIJNEN'. De veranderde omstandigheden en verhoudingen boden naar zijn mening de kans om de 'asociale' woonwagenbewoners eindelijk eens flink aan te pakken. Aldoende konden zij tot nette burgers worden heropgevoed, zodat ook zij zich konden inzetten bij de opbouw van de 'Nieuwe Orde'.

Deze plannen sloten goed aan bij de ideeën die op de afdeling 'Armwezen' van Binnenlandse Zaken leefden. Daar stelde men zich op het standpunt dat de doorsneewoonwagenbewoner tot het "asociale" type behoorde. In de geest van de toenmalige ideeën over de oorzaken van asocialeiteit, werden de zwerversneigingen verklaard uit erfelijke factoren of psychische defecten. De ideeën van de commissie De Quay, die zich over het werkloosheidsvraagstuk boog, golden volgens de ambtenaren van de afdeling 'Armwezen' dan ook voor woonwagenbewoners. Zij die niet wilden werken, moesten in kampen worden geïnterneerd. Deze plannen kregen hun beslag in oktober 1942, toen door een telling een inventarisatie werd gemaakt van alle 'asociale elementen' in Nederland. Daarbij werd uitdrukkelijk gevraagd asociale woonwagenbewoners apart te noemen. Slechts 5 à 10% van alle woonwagenbewoners werd door de gemeentelijke overheden als 'asociaal' opgegeven.

Door dit nieuwe beleid konden de plannen tot registratie en concentratie van woonwagenbewoners, die in de jaren dertig niet waren doorgestaan, nu wel worden gerealiseerd. Met de registratie ging de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Mr. Dr. K.J. Frederiks, op 27 oktober 1941 akkoord. In juni 1942 waren al 10.000 woonwagenbewoners in het CBR opgenomen. Vanaf 15 november 1941 moesten de bewoners van woonwagens en woonschepen uit de gemeentelijke bevolkingsregisters worden overgeheveld naar het Centraal Bevolkingsregister, behalve als ze lange tijd achtereenvolgend in een bepaalde gemeente verbleven. Volgens de gegevens van de volkstelling van 31 december 1930 waren er 54.945 varende en 10.795 rijdende personen in de zin van de wet. Omstreeks 1940 waren er tussen de 2.700 en 3.000 wagens met ongeveer 11.000 tot 12.000 bewoners.

De vooroorlogse, o.a. door kolonel Van der Minne ontwikkelde plannen tot registratie en concentratie van woonwagenbewoners, die in de jaren dertig niet werden uitgevoerd, konden nu wel worden gerealiseerd. In juni 1942 waren van de 11.457 woonwagenbewoners al 9.232 personen opgenomen in het CBR; de overige 2.225 personen hadden ontheffing gekregen.

Vanaf 1942 zou het CBR nauw met een andere dienst gaan samenwerken. Naast Binnenlandse Zaken was namelijk ook de rijksidentificatiedienst (RID) van Justitie, maar dan vanuit een politionele invalshoek, in woonwagenbewoners geïnteresseerd. Daar deze groep werd beschouwd als een bevolkingsgroep die meer dan normaal politietoezicht nodig had, achtte Justitie voor de bestrijding van de criminaliteit een cartotheek met personalia noodzakelijk. Beide instanties zouden nauw met elkaar gaan samenwerken. Dat de ideeën van Van Doorn hun invloed niet misten, mag blijken uit het feit dat in maart 1943 de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch aan de secretaris-generaal van Justitie te kennen geeft dat hij concentratie van de woonwagens wenst.

⁹ Geciteerd uit Buchheim: Die Zigeunerdeportation vom Mai 1940, Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945, dr B.A. Sijes.

Na nieuwe klachten over woonwagenbewoners in januari 1943, ditmaal in Noord-Brabant, kon niet meer om de roep naar bewaakte kampen heen. Dit leidde in mei van dat jaar tot het bevel van het hoofd van de Duitse politie in Nederland, Rauter, aan de vijf gewestelijke politiepresidenten, fungerend als directeur van politie, in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Haarlem, Groningen, Arnhem en Eindhoven om alle woonwagenbewoners vaste woonplaatsen te geven. Daarbij werd vanaf 1 juli 1943 een trekverbod van kracht.

Met het van kracht worden van het verbod werden voorbereidingen getroffen om grote verzamelkampen in te richten. Uitgezonderd kermisreizigers en bouwondernemers, die als respectabele burgers te boek stonden, moesten er volgens het directoraat-generaal van politie van de in Nederland aanwezige circa 2700 woonwagens uiteindelijk 1163 naar de 27 geplande verzamelkampen worden overgebracht. Veel zigeuners begonnen nu onder te duiken, het viel ze echter niet mee om geschikte adressen te vinden. Redenen hiervoor waren dat ze, in tegenstelling tot de Joden, vrij laat begonnen met onderduiken, meestal erg groot in getal waren en over weinig geld beschikten. Veel families trokken in oude en leegstaande huizen om zo te trachten zich aan de gevreesde controle, die uiteindelijk tot hun deportatie en vernietiging zou leiden, te onttrekken. Den Haag is daar een goed voorbeeld van. In de omtrek van de Veenkade en de schildersbuurt woonden erg veel zigeuners. Ook trokken de zigeuners zich in groepen terug in de bossen van Nederland en België, waar ze in hutten of holen een primitief onderkomen hadden gemaakt. Deze vluchtelingen bleef het ongeluk ook niet bespaard: soms kwamen ze terecht in bombardementen, zoals bijvoorbeeld tijdens het Ardennenoffensief.

Iedere gemeente in alle provincies kreeg te horen naar welk verzamelkamp zij 'hun' woonwagenbewoners moesten overbrengen, uitgezonderd de eerder genoemde (beroeps)groepen. Van de kermisreizigers ontsnapten alleen degenen die waren ingeschreven bij de vakgroep Kermisinrichtingen aan concentratie. Het is niet bekend hoeveel woonwagens er uiteindelijk in verzamelkampen terechtgekomen zijn. Maar naarmate de oorlog vorderde, verlieten steeds meer woonwagenbewoners hun wagen, al dan niet onder druk van de omstandigheden. Wanneer er in onbewoonbaar verklaarde woningen werd ondergedoken, stonden de meeste gemeenten dat oogluikend toe.¹⁰

De Tweede Wereldoorlog en het CBR

In het eerste jaar van de bezetting waren er nog geen aparte bepalingen voor woonwagenbewoners. De instantie waar ze tijdens de oorlogsperiode het meest mee te maken hadden, was het *Centraal Bevolkingsregister* (CBR), dat zich bezighield met het registreren van mensen zonder vaste woonplaats. De vooroorlogse, o.a. door kolonel Van der Minne ontwikkelde plannen tot registratie en concentratie van woonwagenbewoners, die in de jaren dertig niet werden gerealiseerd, konden nu wel worden gerealiseerd. Daar van deze bevolkingsgroep werd gedacht dat die meer dan normaal politietoezicht nodig had, achtte Justitie voor de bestrijding van de criminaliteit een cartotheek met personalia noodzakelijk. Het CBR was als bevolkingsboekhouder eveneens geïnteresseerd in de verblijfplaats van personen die niet in de gemeenteregisters waren ingeschreven.

De Rijks-identificatiedienst

Naast Binnenlandse Zaken was ook de rijks-identificatiedienst (RID) van Justitie, een onderafdeling van de Recherchecentrale, maar dan vanuit een politionele invalshoek, in woonwagenbewoners geïnteresseerd. Verbetering van het toezicht was haar belangrijkste motief voor registratie. Mensen die een 'zwerend bestaan' leidden, vormden in de ogen van het RID een bedreiging voor de gevestigde orde. Dit idee nam vooral in de oorlog toe. Onder de woonwagenbevolking konden zich mensen schuilhouden die de bezetter als 'staatsgevaarlijk' beschouwde, zo vreesden de autoriteiten. Om die reden liet de dienst, die overigens de tweede instantie was die zich bezighield met opzetten van een registratiesysteem voor woonwagenbewoners, voortdurend controles uitvoeren, zoals in februari 1941 toen de RID alle woonwagen- en woonschipbewoners met de *Nederlandse* nationaliteit gecontroleerde.

¹⁰ In principe waren de verzamelkampen bedoeld voor de trekkende woonwagenbevolking. Zij die een min of meer sedentair bestaan leidden, werden in het algemeen met rust gelaten. Bovendien werd de beslissing welke woonwagens naar de verzamelkampen dienden te worden overgebracht, doorgaans aan de gemeentebesturen overgelaten. Achttien deze het onnodig, dan konden de woonwagenbewoners hun standplaats behouden. Afgezien daarvan werd een uitzondering gemaakt voor kermisreizigers en bouwondernemers, die als respectabele burgers te boek stonden. Van de in Nederland aanwezige ± 2700 woonwagens moesten er volgens het directoraat-generaal van politie uiteindelijk ± 1163 naar de 27 verzamelkampen worden overgebracht. Om aan deze maatregelen te ontkomen, hanteerden woonwagenbewoners verschillende strategieën. Velen verkochten hun wagen, of stalden deze tijdelijk bij boeren, en trokken in meestal onbewoonbaar verklaarde huizen. Anderen doken onder in de bossen of op de hei en leefden als 'holbewoners'. Daarnaast liet de bewaking van veel verzamelkampen te wensen over, waardoor de mogelijkheid bestond deze weer te verlaten. In juni 1944 bevonden van de geplande 1163 wagens er zich nog maar ± 400 in de verzamelkampen. Hoewel sommige van de hierboven genoemde maatregelen door de Duitsers werden uitgevaardigd, onder meer omdat zij bang waren dat onderduikers zich gemakkelijk onder de woonwagenbevolking konden verschuilen, moeten ze toch vooral als een Nederlands initiatief worden beschouwd. De oorlog hield zeker geen breuk met het voorafgaande beleid in, maar zorgde slechts voor een versnelling van het door Binnenlandse Zaken gevoerde beleid.

De registratiesystemen van het CBR en de RID leverden een goed inzicht op in de verspreiding van ambulante groepen over Nederland. Dat kwam de Duitsers goed van pas toen ze in 1943 de maatregel afkondigden om alle woonwagenbewoners onder te brengen in verzamelkampen, een idee dat overigens al vóór de oorlog was geopperd door Nederlandse ambtenaren. De Duitsers wilden de 'zwerfende' woonwagenbewoners eerst uit de kuststreek verwijderen, vervolgens een trekverbod afkondigen en dan overgaan tot concentratie. Met ingang van 10 juni 1943 mochten de bezitters van woonwagens uit de drie kustprovincies en de kuststreek rond het IJsselmeer niet meer rondtrekken met hun wagen. Door een tijdige aankondiging van het verbod hoopten de autoriteiten dat de woonwagenbewoners uit zichzelf zouden verdwijnen. Dat gebeurde inderdaad. Het was namelijk wel toegestaan om naar het 'achterland' te reizen. Een uitzondering werd gemaakt voor woonwagenbewoners die bij bouwondernemingen werkten, een vaste woonplaats hadden, van beroep kermisreiziger waren of voor bedrijven werkten die belangrijk waren voor de oorlogvoering.

Het trekverbod

Met ingang van 1 juli 1943 werd ook voor de rest van het land het trekverbod voor woonwagens van kracht. De volgende stap van de Rijksidentificatiedienst – in samenwerking met het dictoraat-generaal van politie, de lokale en gewestelijke politie-autoriteiten – was het opstellen van een lijst van gemeenten met woonwagenkampen die geschikt waren voor de opvang van grote aantallen woonwagens. De provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland werden uitgezonderd, omdat daar de kuststrook al ontruimd werd. Oorlog of niet, een aantal gemeenten protesteerde tegen de vestiging van een verzamelkamp binnen hun grenzen. Zij hadden geen zin om op te draaien voor de kosten die zo'n operatie met zich meebracht. Ze waren ook bang dat een concentratie van woonwagenbewoners tot veel overlast zou leiden.

Per eind juli bestond er bij het dictoraat-generaal een landelijk overzicht van het aantal woonwagenbewoners en hun verblijfplaatsen en van de meest geschikte verzamelkampen. Den Haag trok zich niets aan van al die protesten en voerde het beleid gewoon volgens plan uit. Op 1 juli 1943 werd het trekverbod in alle provincies van kracht. Iedere gemeente kreeg te horen naar welk verzamelkamp zij 'hun' woonwagenbewoners moest overbrengen, uitgezonderd de eerder genoemde (beroeps)groepen. Van de kermisreizigers ontsnapten alleen degenen die waren ingeschreven bij de vakgroep Kermisinrichtingen aan concentratie. Het is niet bekend hoeveel woonwagens er uiteindelijk in verzamelkampen terechtgekomen zijn. Maar naarmate de oorlog vorderde, verlieten steeds meer woonwagenbewoners hun wagen, al dan niet onder druk van de omstandigheden. Als onderduikadres waren vooral onbewoonbaar verklaarde woningen in trek. De meeste gemeenten stonden dat oogluikend toe.

Woonwagenbewoners kregen ook – net als andere Nederlanders – te maken met *razzia's* voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Maar tijdens die lange jaren van overleven hadden ze in hun eigen ogen ook iets vóór op de rest van de bevolking: ze waren gewend om te handelen met alles wat ze in handen kregen en hadden een goede neus voor producten die de boeren graag ruilden voor voedsel.

Het 'Auschwitz-Erlass'

Op 16 december 1942 gaf *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler een geheim bevel, het zogenaamde '*Auschwitz-Erlass*' van 29 januari 1943. Het decreet zou het lot van zigeuners gaan bepalen. De verordening beval de deportatie van de Duitse en niet-Duitse zigeuners naar concentratiekampen in Polen en gold ook voor zigeuners in Nederland, België, Elzas-Lotharingen en Luxemburg. Het duurde tot mei 1944 voordat het bevel in Nederland ten uitvoer zou worden gebracht.

Op 16 mei 1944 werd er net als in meer plaatsen, ook een *razzia* gehouden in en bij Eindhoven. Daarbij werd volgens zijn zoon Toeto Reinhardt, zijn vader, Adam Reinhardt (13-07-1902), opgepakt. De statenloze Adam, die oorspronkelijk uit Zuid-Duitsland kwam, repareerde violen en verkocht snaren. "Toen de nazi's in de jaren dertig steeds meer op straat kwamen, is mijn vader als enige van de familie uit Duitsland weggegaan en in Limburg terechtgekomen. Daar ontmoette hij zijn eerste vrouw en samen kregen zij drie kinderen. Mijn vader speelde viool en dat was zijn geluk. Toen de Duitsers in Nederland een *razzia* hielden en veel Sinti opgepakt werden, kwam hij – evenals enkele andere in de regio opgepakte zigeuners – in kamp Amersfoort terecht. Daar was een *Hauptmann* die uit Zuid-Duitsland kwam en de familie van mijn vader kende. Hij zei tegen mijn vader: 'Jij blijft hier, zorg voor een paar muzikanten en ga spelen'. Adam Reinhardt zag hoe gevangenen van Kamp Amersfoort werden gefusilleerd. Reinhardt werd niet naar Westerbork en Auschwitz afgevoerd. Hij overleefde de oorlog. Zijn vrouw en drie kinderen werden na drie dagen naar Westerbork overgebracht en vandaar op transport gezet naar Auschwitz. Zij zijn vergast en alleen zijn dochter Kersja heeft het overleefd. Over de oorlog sprak mijn vader weinig. Alleen als hij naar de bank ging om de *Wiedergutmachung* op te halen. Dan werd hij 'anders' en ik vroeg me dan altijd af: 'Wat heeft die man toch?' Ik begreep het pas later, toen duidelijk werd wat een ellendige tijd het is geweest voor mijn vader. Nooit meer is hij naar Duitsland gegaan, hij heeft zijn familie nooit meer opgezocht. Hij kon daar niet heen. Het was een rampzalige tijd en alleen omdat wij Sinti zijn."

De Zigeuner-razzia van mei 1944

Op 14 mei 1944 stuurde de directeur-generaal van politie te Nijmegen 's middags om acht minuten over drie aan de vijf politiepresidenten in Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven, Arnhem en Groningen een geheim telexbericht. Daarin werd het volgende bevel van het hoofd van de Duitse *Sicherheitspolizei* en SD doorgegeven:

[...] Met het doel eener centrale aanhouding van alle in Nederland verblijvende personen, die de kenmerken der zigeuners bezitten, moeten met instemming van den Befehlshaber der Ordnungspolizei op dinsdag 16 mei 1944 te 7.00 uur alle zigeunerfamilies, alle kinderen inbegrepen, door personeel van de Nederlandsche Politie onverwijld naar het kamp Westerbork worden overgebracht en wel tot uiterlijk 20.00 uur. Onder het bovenstaande vallen alle personen, die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zoomede alle personen die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken. [...]"¹¹

Het tijdstip van de razzia werd bepaald op 04.00 uur, in het holst van de nacht. Tot kwart voor zes moest er verduisterd worden. Naast het regelen van een aantal praktische zaken, zoals het in beslag nemen van de achtergebleven eigendommen, verwachtte de directeur-generaal nog diezelfde dag van het hoofd der recherche-centrale een opgave van alle in Nederland verblijvende personen, "die met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid als zigeuners kunnen worden aangemerkt." Daar de recherche-centrale medio mei 1944 net midden in een verhuizing zat, was opgave echter niet mogelijk en werd de selectie aan de plaatselijke autoriteiten (politie en marechaussee) overgelaten. Volgens het toenmalige hoofd van de centrale (Regenboog) werd de verhuizing als voorwendsel gebruikt om deze gegevens niet te hoeven verstrekken. De gewestelijke politiepresidenten hadden de lokale politie-autoriteiten daarom op 15 mei gevraagd alvast een "bedektelijk" onderzoek in te stellen (in huizen, logementen en woonwagenkampen) naar degenen die voor de razzia in aanmerking kwamen. Het zou vooral gaan om personen die doorgaans *niet* de Nederlandse nationaliteit bezaten. Met dit vooronderzoek kon worden bepaald hoeveel personeel en transportmiddelen zouden moeten worden ingezet.

De razzia op 16 mei 1944

Het was nog donker toen op dinsdag 16 mei 1944 een begin werd gemaakt met de uitvoering van de eerste etappe van het Auschwitz-Erlass, d.w.z. het transport naar het *Judendurchgangslager* (JDL) Westerbork, sedert juli 1942 het doorgangskamp voor Joden naar de vernietiging 'im Osten'. In de vroege ochtend van deze dag omsingelden in Drachten, Vledder, Westerbork, Amsterdam, Den Haag, IJsselstein, Zutphen, Doetinchem, Arnhem, Deil, Nijmegen, Den Bosch, Eindhoven, Helmond, Venlo, Susteren en Beek de Nederlandse politie, marechaussee en landwachten huizen en ook losse woonwagens van de tevoren als zigeuners aangemerkte families. Zonder dralen werden in totaal 578 mannen, vrouwen en kinderen van hun bed gehaald, aangehouden. Daarbij werd hen verteld dat ze naar Westerbork zouden worden getransporteerd, wat dan ook gebeurde.

¹¹ In zijn telexbericht van 14 mei '44 had de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (BdS) besloten dat het 'achtergebleven eigendom' van de opgepakte zigeuners in beslag moest worden genomen en in afwachting van een inventarisatie – 'voor wegmaking... gevrijwaard moesten worden'. Gebouwen, ruimten en woonwagens moesten worden verzegeld. Nadere instructies volgden per circulaire van 30 juni '44 van de directeur-generaal van politie aan de gewestelijke politiepresidenten. De BdS had bepaald dat van de in beslag genomen goederen 'gezinsgewijze lijsten' moesten worden samengesteld, waaruit overzichtelijk zou moeten blijken wie de eigenaar was, welke de aard van het goed ('woonwagens, paarden, muziekinstrumenten, sieraden en waardevolle voorwerpen, contant geld, beddegoed, kledingstukken enz.') was en de plaats waar de goederen zich bevonden. Kleine en voor de sloop geschikte wagens konden ter beschikking worden gesteld van de gemeenten; bruikbare wagens dienden op één plaats, zo mogelijk bewaakt, te worden opgeborgen, om dienst te doen bij eventuele rampen. Ook paarden moesten op een centraal punt worden gestald en zo goed mogelijk verzorgd: zij mochten ter beschikking worden gesteld van 'te goeder naam en faam bekend staande personen'. Muziekinstrumenten moesten eveneens 'zoo goed mogelijk opgeslagen en verzorgd worden'. Waardevolle voorwerpen en sieraden dienden aangetekend te worden verzonden naar de BdS en contant geld moest gestort worden op zijn girorekening, met de vermelding: 'Zigeunerfassung'. Bruikbaar beddegoed en bruikbare kledingstukken konden 'onder het arme deel van de bevolking' verdeeld worden of ter beschikking gesteld van een 'kledinginzamelingsactie'. De gewestelijke politiepresident te Groningen verlangde vóór 12 juli van zijn ondergeschikten de desbetreffende 'in de Duitse taal ingevulde lijsten in triplo' te ontvangen. Reeds twee weken later, op 15 juli '44 zond de marechaussee-commandant van het gewest de gevraagde bescheiden. Waardevolle zaken kon men de BdS (en zelfs de plaatselijke armen) niet aanbieden: 'Bettzeug: wertlose, schmutzige Sachen; Verschiedenes: ein wenig teils wertloses Küchengeschirr' heet het in één geval; 'ein Tisch, ein Schrank, ein Ofen, ein Spiegel, ein Bett' was alles wat in een andere woonwagen viel buit te maken. Slechts één paard werd gemeld: 'wird von einem Bauern versorgt'; in de woonwagen van dezelfde eigenaar werden nog 13 violen aangetroffen ('zum Teile sehr gut, zum Teile kaputt') en een tafel ('übergegeben an einem armen Bürger in Vledder). Alleen de woonwagen kwam indirect het Duitse Rijk ten goede: hij werd weggegeven aan iemand die werkte op de *Luftwaffe*-basis te Havelte. In een circulaire gedateerd 12 juli '44, berichtte de directeur-generaal van politie nog dat de voorgeschreven verzegeling van gebouwen, ruimten en woonwagens kon worden opgeheven. De woningen mochten worden 'vrijgegeven' Op de terugkeer van de bewoners werd klaarblijkelijk niet meer gerekend.

Hannes Weiss, geboren 1928: *Mijn vader was gestorven. Hierdoor stond mijn moeder er met zeven kinderen alleen voor. Mijn broer en ik hielpen haar met het organiseren van eten. Om niet direct op te vallen met ons zwarte haar, kleurden we dat rood. Om moeilijkheden met de NSB-ers en Feldgendarmerie te voorkomen, bleven we overdag binnen en liepen we 's nachts door de stad. Op 16 mei werd er in de Kempenstraat – net als elders in het land – een razzia gehouden waarbij alle zigeuners werden opgepakt. Mijn broer en ik zaten bij een vrouw boven in haar huis. Door een gat konden we via het dak ontsnappen. Uiteindelijk belandde ons gezin na lange omzwervingen in Vorden. Daar werden we verraden en door de Nederlandse politie – er was geen Duitser bij – opgehaald. Ze zeiden dat we mee moesten, naar een werkkamp. Jullie krijgen werk. Maar ik wist beter. Jullie krijgen werk en gaan gewoon werken. Je moeder krijgt eten en drinken. Je zus moet ook werken, die gaat naar een fabriek toe. Ik zeg: “maar ik begrijp het niet. Werk kan je ons toch ook hier geven? Daar hoeven ze toch niet voor met de trein mee?”*

Op het station van Vorden zag ik mijn oom, mijn tante en de kinderen in de trein, waarmee ze via Westerbork naar Auschwitz werden getransporteerd. Mijn oom met zijn kale hoofd en mijn tante met haar prachtige haar. Toen was ik echt bang! Maar ik liet het niet merken en al helemaal niet tegenover mijn moeder, m'n broertjes en zusjes. Ik zei: “houd je mond, dat moet zo, niks aan te doen.” Ik was heel streng. Ik was zo moe! Zó moe. Ik kan het je niet vertellen. [...] Toen was er één politieagent, een goeie die zelf uit Vorden kwam, en die zegt: “De trein is vol, ze gaan mee terug, klaar.” Hij zei tegen mij: “als je dadelijk thuis bent, maak dan dat je wegkomt!” Zo zijn wij gevlucht.¹² Uiteindelijk kwamen we in Ommen terecht en doken daar onder bij een paar boeren. We zijn bevrijd door de Amerikanen. Van mijn familie werden 21 leden vermoord.¹³

Kernla Houssidin Grünholz, geboren 1915: *Ze kwamen 's morgens heel vroeg. [...] en alles moest mee. En ik had nog geluk. Mijn man had zich al maanden achtereen boven op de zolder in een kamer verstopt. Hij kwam van de angst niet meer naar beneden. Ik had drie kinderen, de kleinste was anderhalf. Iedereen moest mee, maar mij lieten ze met rust. Ik hoefde niet mee. [...] Als het mei is en mooi weer, denk ik daar veel aan. In mei hebben ze m'n broers en m'n mamma weggenomen. Nee, ik gun het geen mens zo. Nee...**

De bezittingen van de weggevoerde zigeuners werden in beslag genomen. Het *Auschwitz-Erlass* van 29 januari was namelijk 'aangevuld' met een 'Geheimerlass' van 30 januari waarin een beschikking dd. 26 januari van het ministerie van Binnenlandse Zaken was opgenomen. Hierin werd geconstateerd, dat volgens de wet van 14 juli '33 'über die Einziehung volks- und staatsfeindlichen Vermögens', het streven en het handelen van de gedeporteerde zigeuners 'volks- und staatsfeindlich bzw. reichsfeindlich gewesen sind.' Zo werden de zigeuners onteigend en kwamen hun schamele bezittingen zonder meer aan de staat.

Zoni Weisz, geboren 1937: *[...] Ik probeer me voor te stellen hoe het zou zijn geweest als ze er nog waren. Ik probeer me voor te stellen hoe het zou zijn als ik door m'n moeder zou zijn geknuffeld. Hoe het zou zijn om met vader te gaan vissen, [...] om met m'n broertje te gaan stoeien. [...] hoe het zou als ik hun lach nog kon horen en hun tranen kon zien. We hadden nog zoveel kunnen doen met elkaar. Samen lachen, plezier maken, eten, drinken, als ze niet waren vermoord.**

Al om 07.15 uur werden de eerste naar Westerbork getransporteerden het kamp binnengebracht. De binnenkomende transporten hielden aan tot ongeveer acht uur 's avonds. De volgende dag waren deze transporten 'afgewikkeld'. Voor men het eigenlijke kamp binnenreed, moest een tijd worden gewacht. De aanblik van wachttorens, geüniformeerde Duitsers, machinegeweren en gesterde Joden liet geen plaats voor illusies en deed het ergste vermoeden. Nadat men uit de trein was gestapt, moest iedereen in een rij gaan staan, waarop de namen werden gecontroleerd. Na de eerste controle werden de meegenomen 'bezittingen', ook geld en sieraden, afgenomen; alles zou teruggegeven worden, zo werd verteld. De registratie duurde tot ver in de avond. Daarna volgde de 'medische keuring' en de 'ontluising', een voor de zigeuners bijzonder schokkende en vernederende gebeurtenis. Een Joodse arts daarover:¹⁴

¹² Evenals de met een * gemarkeerde overige getuigenissen, komen die uit: Een Stukje Blauw in de lucht. Een film van Bob Entrop

¹³ De DVD 'We waren nachtdieren'. Hannes Weiss.

¹⁴ Het station van Hooghalen, zo'n 500 meter van Hooghalen, was niet meer dan een gewone blokpost waar slechts één blokwachter dienst deed. Dit was het station te Hooghalen, maar van voor de oorlog. Het station werd in 1938 gesloten en is in oktober 1942 weer in gebruik genomen toen er een aftakking van het spoor gemaakt was om de Joden naar kamp Westerbork te vervoeren. De aftakking ging tot in het kamp, daarvoor stapte men uit bij het station en aan het begin ook op het Beilense station, waarna men met o.a. boerenwagens naar Kamp Westerbork werd gebracht. Voor en na de sluiting werd er op het station van Hooghalen maar twee keer per dag, vanuit beide richtingen, door een trein gestopt.

Op de avond van 16 mei, omstreeks 8 uur, kwam kampcommandant Obersturmführer Gemmeker naar hem toe en zei tegen hem: 'Jetzt kommen die Zigeuner'. De zigeuners werden naar een lange tafel geleid, waar zij werden geregistreerd. Dit onder het oog van veel Duitsers, die het zeer 'interessant' vonden nu eens zigeuners te zien. Beducht als zij waren voor enigerlei besmetting, was de vloer tussen de tafel en de plaats, waar de zigeuners moesten staan, met een onsmettingsmiddel bewerkt, 'damit'- zoals de Duitsers zeiden - 'die Krankheitskeime nicht überhin weghüpften'. Hun 'bijna magische' angst voor besmetting dreef de Duitsers ertoe ook alle in beslag genomen bagage, zelfs de violen, te laten 'ontsmetten'. De zigeuners moesten zich ontkleden, mannen en vrouwen in verschillende hoeken van één vertrek, waar ze werden kaalgeschoren en 'ontluisd'. Tot slot moesten de zigeuners nog een waarschijnlijk niets voorstellende medische keuring ondergaan.

Kampcommandant Gemmeker was tegen de ochtend zelf een kijkje komen nemen, dronken en in het gezelschap van enkele vrouwen. Tegen een Joodse arts die bezig was met het onderzoek van de zigeuners, zei Gemmeker toen: 'Na, Herr Doktor, das sind doch ganz andere Leute als Sie und ich, was?'

Niemand werd uiteraard afgekeurd. Deze gehele behandeling, die tot de volgende ochtend duurde, werd door de zigeuners als uitermate kwetsend en ontrend ervaren. Het kaalscheren werkte daarbij als een afbraak van de individualiteit: van toen af aan, vertelde een getuige' werd het moeilijk om elkaar te herkennen. Zo vroeg hij zich af of hij daardoor enige bekenden, die bij de keuring aanwezig waren, later niet meer had gezien.

Tot hun transport naar Duitsland werden ze opgesloten in de overvolle barak 69. Die stond in het linker deel van het kamp, waar zich binnen een omheining van prikkeldraad een klein kamp voor straf- en quarantainegevallen bevond. Contact met de Joodse kampbevolking was verboden; niettemin hoorden sommige zigeuners van Joden iets over hun verdere bestemming. Het eten was karig en slecht: rotte aardappelen, winterpeen en waterige soep worden als belangrijkste gerechten genoemd. Over de verdere behandeling van de zigeuners valt weinig meer te vermelden dan dat die ook naar Westerborkse maatstaven slecht was.

Tinus van Mullum, geboren 1932: *Toen de mensen werden afgevoerd is m'n moeder nog naar het station gegaan, het Hollands Spoor in Den Haag, en heeft ze nog eten gebracht. Ja, ze had veel lef! [...] Ik was de oudste zoon in het huishouden en moest voor eten zorgen. Mijn moeder kon de straat niet op, dat werd in 1943 op een gegeven moment te gevaarlijk. De honger maakte je vindingrijk. Ik kon heel goed stelen en roven. Daar was ik goed in! Ik sloop zo'n winkel in, jatte een paar broden en bracht die thuis. Na de oorlog kostte het me moeite om dat af te leren.*

Mijn moeder heeft heel haar verdere leven geleden onder het juk dat haar broers zijn doodgeslagen. Het heeft haar hele leven verkramt. Dus ook een gedeelte dat van ons. Moeder ging direct na de oorlog, toen de bevrijding een feit was, ze was weer in Den Haag, elke dag naar het station. Mam, waarom ga je nou elke dag naar het station? Ja, weet je, als mijn familie komt dan moet ik er bij wezen. Toen zij 's nachts een keer de deur bij haar open zagen staan belde de politie tijdens een patrouille aan om haar daarop attent te maken. Haar reactie: "Die moet altijd open blijven staan want als mijn familie komt, moeten ze gelijk naar binnen kunnen". Tientallen jaren na de oorlog huilde ze drie keer per nacht. Tot mijn moeder stierf, had ze het steeds over haar broers. Ze heeft het verdriet nooit kunnen verwerken.*

Op vrijdag 19 mei, een onbewolkte, droge en nagenoeg windstille dag, begon de deportatie van 40 families en 31 alleenstaanden. Die dag vertrok het eerste transport in overvolle wagons. Al de bagage was ontsmet, zelfs de 27 violen waren dat! Wie achterbleef deed dat in afwachting van het tweede transport naar Duitsland. Van de 578 mannen, vrouwen en kinderen die opgepakt en naar Westerbork werden getransporteerd, had een aantal het geluk aan de transporten naar Duitsland te ontsnappen. Er werden er namelijk 297 uit de aangekomen groep gehaald, omdat ze geen zigeuners maar woonwagenbewoners waren; 54 anderen bleken over paspoorten te beschikken. De overige 245 Sinti en Roma, waarvan 45 personen de Nederlandse nationaliteit bezaten, 190 statenloos waren en 10 van diverse nationaliteit (Spaans, Duits en Zwitsers), in totaal was 85% van hen Sinti, werden in het kamp afgezonderd van de rest tot men hen in de ochtend van 19 mei 1944 op transport stelde in de met krijtcijfers genummerde vee-en goederenwagons.

Tegelijk in de uit drie delen bestaande zelfde trein, maar gescheiden van hen, vertrokken die dag in de voorste wagons nog 208 Nederlandse Joodse gevangenen rechtstreeks naar Auschwitz en in het achterste stel 238 naar Bergen Belsen.

De trein met de 208 Joden en 245 zigeuners kwam op 22 mei in Auschwitz aan. Een deel

van de Joden werd direct na de selectie door ss-artsen op het perron naar de gaskamers gestuurd. De groep zigeuners uit Westerbork werden overgebracht naar 'Lagerabschnitt B II'. Dit barakkengedeelte van het kamp Auschwitz-II in Birkenau - waar ook een grote groep Tsjechische Joden lange tijd zijn 'Familienlager' had - was bestemd voor de zigeuners. Al sinds eind februari 1943 waren daar zigeuners, merendeels uit Duitsland en Oostenrijk, apart gehouden van de andere gevangenen in Auschwitz.¹⁵

In de eerste vier maanden van 1944 waren in het 'Zigeunerlager' al vele duizenden gevangenen gestorven, vooral aan diarree en vlektyfus. Toen eind juni 1944 het kamp werd ontruimd, bevonden zich nog ongeveer 6000 overlevende mannen, vrouwen en kinderen in 'Lagerabschnitt B II'. Voor de liquidatie gold het valse excuus dat er vlektyfus heerste, waardoor al de gevangenen van kamp Birkenau besmet dreigden te worden. Na een keuring werden de arbeidsgeschikte zigeunerjongens- en mannen naar Buchenwald gestuurd en de daartoe goedgekeurde meisjes en vrouwen naar Ravensbrück. Maandagmiddag 31 juli 1944 was het 'Zigeunerlager' door de ss afgezet en daarna barak voor barak leeggehaald. In groepen werden de zigeuners met vrachtwagens naar de gaskamers van Krematorium I gebracht. De liquidatie duurde tot in de vroege morgen van 1 augustus.¹⁶

Een van hen was 'het meisje met de hoofddoek' uit de bekende film van Rudolf Breslauer over het kampleven in Westerbork. Het resultaat is de 'Westerbork-film', die in 1945 in de handen van Canadese troepen viel. De beelden uit deze film werden wereldberoemd, vooral de zeven seconden durende opname van het jonge meisje in de opening van een goederenwagon. Dankzij het niet aflatende speurwerk van de Haagse journalist Aad Wagenaar weten we dat zij het zigeunermeisje Settela Steinbach was.

Settela Steinbach was een van de 245 Nederlandse Sinti die in Auschwitz/Birkenau aankwamen. Binnen drie weken na aankomst werd het in december 1934 geboren meisje met 214 andere zigeuners uit Nederland omgebracht in een van de vijf gaskamers van Birkenau. Hoogstwaarschijnlijk stierf ze in de nacht van 31 juli op 1 augustus 1944, de datum waarop het Zigeunerlager (zigeunerkamp) geliquideerd werd.

Settela en de andere Sinti brachten na hun ophalen in diverse woonwagencentra slechts drie dagen door in Westerbork voordat ze naar Birkenau gedeporteerd werden. De laatste foto van Settela is een beeld uit de zogenaamde 'Westerborkfilm' van Rudolf Werner Breslauer. Deze Duitse fotograaf en filmer, in 1939 uit Duitsland naar Nederland gevlucht en later in Westerbork geïnterneerd, legde in opdracht van kampcommandant SS-Obersturmführer Konrad Gemmeker het leven in Westerbork vast. Op 19 mei 1944 filmde hij ook de trein die uit het kamp vertrok met bestemming Auschwitz. In een van de wagons bevonden zich Nederlandse zigeuners, waaronder Settela Steinbach met haar moeder en zeven broertjes en zusjes. De foto waarop Settela tussen de deuren van haar wagon even naar buiten kijkt – een 'still' uit de film - is na de oorlog wereldberoemd geworden. Het beeld groeide uit tot een icoon van de Jodendeportaties.

Vijftig jaar na het transport pas heeft de journalist Aad Wagenaar achterhaald dat het beeld aan een zigeunermeisje toebehoorde.¹⁷ Een speurtocht van een jaar leidde hem uiteindelijk

¹⁵ In het 'Zigeunerlager' werden in de tijd dat het bestond in totaal 22.000 zigeuners opgesloten. Hun relatief gunstige behandeling had ongeveer een jaar geduurd. In mei 1944 was het regime veranderd. Nadat in 1943 al eens twee grote groepen (1700 en ruim 1000) in speciale acties waren vergast, werden de zigeuners sinds begin 1944 onderworpen aan de normale regels van Auschwitz: de zwakken werden van de sterken gescheiden en de laatsten werden ingezet bij zware Arbeitskommandos waarvoor ze soms ook naar andere kampen werden overgebracht.

¹⁶ In de herinneringen van de commandant van Auschwitz, Rudolf Höss, tussen zijn arrestatie en terechtstelling in 1946 geschreven, komt de moord op de zigeuners ter sprake: 'Tot en met het laatst wisten ze niet wat hen te wachten stond. Ze werden het zich bewust op weg naar het crematorium. Het was niet gemakkelijk ze in de gaskamers te krijgen. Ik heb het zelf niet gezien, maar Schwarzhuber (een ss-officier) zei me later dat niet één Jodenvernietiging zo moeilijk was geweest als deze van de zigeuners. Het was hem ook zwaar gevallen omdat hij ze goed kende en in goede verhouding tot ze stond. Want in hun hele manier van doen gaven ze blijk van een kinderlijk vertrouwen.'

De liquidatie van het 'Zigeunerlager' werd ook meegemaakt door de vrouwelijke Joodse arts Lucie Adelsberger, die in de kinderbarak van het kamp werkte. Zij schreef later onder meer: 'Langzaam kwamen af en aan rijdende vrachtwagens steeds dichterbij. Om 22.30 uur stonden ze voor onze barak. Was het zover? Onze deur bleef gesloten. Het was niet voor ons maar de wezenbarak aan de overkant. We hoorden de korte bevelen van dessen het huilen van de kinderen. [...] Na een half uur keerden de wagens terug, naar onze barak. Nu was het onze beurt. Wie zouden zij als eersten meenemen, de zigeuners of de Joodse artsen? De deuren werden opengegooid, de ss stormde binnen, begeleid door vier gevangenen. De ontruiming begon. De mensen werden uit de bedden getrokken, als bundels gepakt en eruit gedragen. We stonden erbij en moesten machteloos toezien. In enkele minuten was de barak leeg, waarna de bedden nogmaals werden onderzocht en elke hoek van de barak werd doorzocht. De barak werd weer vergrendeld en de ss vertrok met haar slachtoffers. Wij bleven ongedeed achter. [...] De volgende morgen, 1 augustus, was het zigeunerkamp, dat de dag daarvoor nog 3500 à 4.000 mensen telde, ontruimd.

¹⁷ VPRO-filmmaker Cherry Duyns heeft de speurtocht van Wagenaar later overgedaan om er een documentaire over te maken ('Settela - gezicht van het verleden'). Zijn uitspraak 'Ze hebben haar het leven afgenomen, helpt u haar d'r

naar een woonwagenkamp in Spijkenisse waar Crasa Wagner woonde, in 1944 een van de jonge meisjes in het 'Zigeunertransport'. Zij vertelde de journalist hoe het meisje heette dat kort voor het vertrek van de trein bij de deur stond. In een kamp in Stein vond Wagenaar later andere zigeuners die Settela hadden gekend.¹⁸

Degenen die wél konden werken, werden naar andere kampen in Duitsland gestuurd. Van de getransporteerde Sinti overleefden er slechts een dertigtal.

Een van de overlevenden – een vrouw die in 1945 veertien jaar was – vertelde in De Groene Amsterdammer van 11 mei 1994 over haar bevrijders in Duitsland: 'Het waren Amerikanen, negers met dikke lippen. Eerst was ik bang voor ze, ik had nog nooit van die mensen gezien. Maar zij maakten mooie muziek, jazzmuziek, en we kregen chocolade en sigaretten van ze. We hebben daar nog een tijd gezeten en toen ben ik met een vliegtuig naar Nederland gebracht, naar Valkenburg in Limburg, een kasteel van de oude Willemientje. Ik heb nog met haar gepraat, want ik was daar de jongste. Zij gaf mij een hand en zei: 'Kind, we beginnen nu een nieuw leven'. In de praktijk viel het echter niet mee om een nieuw leven op te bouwen. De deportatie en de vergassing van complete families hebben diepe sporen nagelaten bij de weinigen die de verschrikkingen van de kampen overleefden of kans hadden gezien om onder te duiken. Ook de betrokkenheid van de Nederlandse politie heeft een onuitwisbare indruk gemaakt. Het waren weliswaar de Duitsers die de opdracht voor de razzia hadden gegeven, maar het waren uitsluitend Nederlandse agenten die de zigeuners oppakten en naar Westerbork overbrachten. Slechts enkele agenten hebben het bevel genegeerd en ervoor gezorgd dat de zigeuners in hun regio gespaard bleven. Ter nagedachtenis aan de weggevoerde zigeuners zijn sinds eind jaren zeventig in vier Nederlandse gemeenten monumenten opgericht.

Theresia Wagner: "Toen we opgepakt werden, waren daar geen Duitsers bij. Mijn vader werd 's ochtends vroeg wakker omdat er op de deur werd geklopt. Hij deed de deur open en er stonden allemaal Hollandse politieagenten. En in de straat aan de overkant, over het water bij de bierbrouwerij, hadden ze er al een hoop uitgehaald. [...] Onze straat was de laatste. Toen kwamen die Hollandse politiemensen en die hebben ons uit die huizen gesleurd [...]. We moesten allemaal mee naar het politiebureau. [...] Nou in Westerbork, toen we daar aankwamen zagen we pas Duitsers. Die Hollandse politie die bij ons was gaf ons aan hen over en ze gaven ook zo'n boek aan een hoge Duitse militair. Daar stond alles over ons in, hoeveel mensen er waren en zo. Een voor een werden we kaal geknipt en moesten we ons wassen. En de derde dag dachten we nog dat we naar huis gingen, maar toen werden we in veewagens geduwd en moesten we naar Auschwitz".

Lalla Weiss, geboren 1961, dochter van Hannes: *De eerste keer - onderweg naar een herdenking in Auschwitz - had ik het gevoel: "Ik ga er niet meer heen, ik wil dit niet meer zien." De tweede keer wilde ik m'n best doen om zoveel mogelijk mensen mee te krijgen. Om ze ook de kans te geven om dit te laten zien, zodat de mensen het kunnen voelen en kunnen beleven wat er ooit gebeurde. Ook om bewuster in je leven te staan. Niet alleen van mijn vaders kant waren familieleden in de oorlog gebleven, ook voor mijn moeders kant gold dat, vierendertig in getal. Daar zijn wij gewoon mee opgegroeid.**

Zoni Weisz: "Op 29 maart 1943 kwam het bevel dat alle Nederlandse Sinti en Roma gedeporteerd moesten worden naar Auschwitz. Mijn vader dacht dit te kunnen voorkomen door begin 1944 in een winkelpand in Zutphen te gaan wonen. De SD kondigde de arrestatie en inbeslagname van alle bezittingen af voor 16 mei 1944. Ik was op die datum uit logeren bij mijn tante in Vorden. Een golf van angst ging door ons heen toen we hoorden dat ons gezin 's morgens vroeg bij de razzia was opgepakt. Ze waren naar Westerbork gebracht. Mijn tante, mijn neefjes en ik zijn met wat handbagage op de vlucht geslagen, maar op een gegeven moment werden we toch door de Nederlandse politie opgepakt."

"Ze konden ons zo snel niet meer in Westerbork krijgen. De politie bedacht dat wij in Assen aan het transport zouden worden toegevoegd, als de trein naar Auschwitz daar langs zou komen. Een van de politieagenten had het beste met ons voor. Hij zei dat we moesten gaan rennen als hij zijn pet af zou nemen. Aan de andere kant van het perron stond een trein toen het transport uit Westerbork arriveerde. Het mooie blauwe jasje van mijn zusje hing voor het raam van de beestenwagon. Waarschijnlijk hadden mijn ouders dat expres gedaan. Mijn vader riep naar mijn tante 'Moezla, Moezla, zorg goed voor mijn jongen'. Dat ene moment blijft op mijn netvlies gebrand staan. Toen de agent zijn pet afdeed, zijn wij gaan hollen en in de andere trein gesprongen."

"Ik dook onder en ging later bij mijn grootouders wonen. Ik was onhandelbaar. Ik vermoedde dat mijn

---

identiteit teruggeven' ontsloot vele deuren in de Sinti-gemeenschap en bracht er mensen aan het praten over Settela en haar familieleden die zij hadden gekend.

¹⁸ Wagenaars boek 'Settela' en de film van Duyns zijn onlangs in één uitgave van Just Publishers opnieuw op de markt gebracht.

ouders niet meer terug zouden komen, maar wist het niet zeker. Begin 1947 kwam ik bij de zus van mijn moeder en haar twee dochters in Apeldoorn terecht. Mijn allereerste cadeaus waren een gitaar en een bal, voor mij de juiste therapeutische middelen. Bij de bloemenwinkel van Derksen kreeg ik een baantje als bezorger. Dat is voor mij enorm belangrijk geweest, want ik ben later ook succesvol in de bloemenbranche doorgegaan. Op mijn achttiende moest ik tegen mijn zin in dienst. Ik had gehoord dat je niet in dienst hoefde als je vader in een concentratiekamp was omgekomen. De man achter het loket vond dat dit voor mij niet opging, omdat ik niet kon bewijzen dat mijn vader niet meer leefde. Ik trok hem bijna door het luikje heen. Uiteindelijk heb ik als dienstplichtige anderhalf jaar in het oerwoud van Suriname gezeten. Een bosneger daar verzekerde mij dat ik geen 'bakra boy' (blanke) was. Dat vond ik een groot compliment. Pas in 1959 ontving ik een officieel overlijdensbericht van het Rode Kruis, alleen van mijn vader. Het overlijden van mijn moeder, zusjes en broertje is nooit bevestigd. Ik heb ze in gedachten vaak mijn bloemenwinkel binnen zien wandelen."

Het Perron

Einsteigen, schnell schnell, de trein op het perron

Westerbork, waar hun laatste reis begon.

M'n zusjes blauwe jasje voor het rooster van die beestenwagen, dat beeld, nog steeds niet te verdragen.

Ik zie m'n moeder, haar mooie haar, ooit glansde het in de zon, O, die trein op het perron.

Van d'r haar beroofd, onteerd door nazi hand,

voor altijd op mijn netvlies ingebrand.

Daar is mijn vader, radeloos, hij roept, we zien elkaar, waarom, waarom, na vijftig jaar,

weet ik nog het antwoord niet.

Wanhoop, vertwijfeling, intens verdriet.

Langzaam zet de trein zich in beweging, wanhoop, angst, verdriet, gaan door me heen. Bewakers schreeuwen, laarzen stampen, ik ben alleen.

Op dat perron verloor ik alles wat me dierbaar was, alles, ook mijn zusjes blauwe jas.

Ik heb gebeden, geschreeuwd, ik wil bij jullie zijn, samen, samen sterven, voelen dezelfde pijn.

Na vijftig jaar, mijn kinderen zijn nu groot, is de pijn niet minder, overwinnen zij hun dood?

Zoni Weisz *

Lily van Angeren-Franz, geboren 1924, die nooit een barbecue kon ruiken zonder herinnerd te worden aan de schoorstenen in Auschwitz, vertelt in de film 'Een stukje Blauw in de lucht' van Bob Entrop: "We werden naar Polen gebracht. Iedereen zou een huis, een stuk land en wat vee krijgen. We gingen allemaal de trein in. Zonder verzet. Waar we aankwamen was Auschwitz. Op een dag waren we weer op Aussenkommando en waren er weer zoveel doden die we mee moesten nemen. Wij zijn teruggekomen en toen dacht ik bij me eigen: "Ik heb het gezien. Ik heb het gezien, voor mij hoeft het niet meer, ik loop op de draad." Ja, die elektrische draad was om het hele kamp heen. Als je er eventjes aankwam, misschien voelde je het wel even, ik heb het niet uitprobeerd, dan was je na vijf minuten gegarandeerd dood. Ik heb met die draad een gesprek gevoerd. U mag het geloven of niet, ik heb werkelijk tegen de draad gesproken. "Als ik je aanraak, dan is alles geweest." Het was net alsof die draad tegen me zei: "Nou kind, ik sta hier dag en nacht op je te wachten." "Kom maar hier als het niet meer gaat." "Nu gaat het nog, je kunt altijd komen." Toen dacht ik: "Het is ook zo. Morgen is er misschien nog weer wat anders. Laat ik daarom nu nog maar teruggaan." Ik ben opgestaan en over de hele Lagerstrasse weer teruggelopen.

"Mijn broer kon niets meer." Mijn moeder mocht er niet heen. Waltraut en ik gingen telkens naar de jongens toe. Het ging niet meer en toen we hem vroegen naar een laatste wens zei hij: 'een aardappel'. Hij zei: "naar boven, naar de schoorsteen, ga ik toch wel". Dat was eigenlijk altijd de grootste angst. Door de schoorsteen gaan. Ik hoop dat ik nog zomaar sterf voordat ik door de schoorsteen hoef. Aardappelen, gekookte aardappelen. Nou, zie maar aan een aardappel te komen. Eerst is m'n zus weggegaan, die kwam ook zonder aardappel terug. Toen ben ik naar de keuken toegegaan. Toen ik om een aardappel vroeg kreeg ik als antwoord, dat er zo zoveel zijn. Maar als het van je eigen is, is dat toch weer anders als dat het je buurman is. Nou, ik kreeg een aardappel. Toen m'n broer deze in zijn mond deed, kon hij van de pijn nauwelijks slikken, zo uitgeteerd en levenloos was hij. Kan je proeven dat het een aardappel is? Ja, knikte hij en ging verder: "Nu zou ik de hemel willen zien". Toen we om ons heenkeken en een stukje blauwe lucht ontdekten, zeiden we hem dat. Zie je het? Ik zag hem kijken en gelijk daarop z'n ogen sluiten. M'n broer was dood. Dit was een ogenblik wat je telkens weer voor ogen komt. Telkens weer. Godzijdank is zijn wens in vervulling

gegaan en is hij niet door de schoorsteen gegaan. Voor die tijd stierf hij.”*

Ook de SS-commandant van Auschwitz, Rudolf Höss, getuigde over het leven in het concentratiekamp. In de autobiografische aantekeningen die hij na de oorlog in de gevangenis van Krakau schreef, staat te lezen dat hij de zigeuners ‘Mijn liefste gevangenen’ noemde. Höss verkeerde graag in de barakken van de zigeuners. Het waren eigenlijk kinderen gebleven, schrijft hij, die van alles de lichtste kant zagen en altijd optimisten bleven. ‘Ik heb bij de zigeuners nooit duistere van haat vervulde blikken ontmoet.’ Als Höss in de zigeunerbarakken kwam, dan speelden de zigeuners op hun muziekinstrumenten en lieten de kinderen dansen. Er was een kleuterschool voor de zigeunerkinderen, ‘waar ze naar hartelust konden bezig zijn met allerlei speelgoed’. Ze waren ook veel beter bestand tegen de ontberingen van het kamp, wat geen wonder is, zegt Höss, want ze waren ook niets gewend. Toch waren er ook dingen waarvoor je bij de zigeuners op moest passen. ‘Ze hebben totaal andere morele opvattingen.’ Zo kennen ze het verschil tussen mijn en dijn niet, zien niets kwaads in stelen, althans de rondtrekkende zigeuners, want voor de zigeuners die zich in de steden gevestigd hadden, gold dat niet. Die laatsten hadden reeds te veel van de beschaving overgenomen, ofschoon jammer genoeg niet het beste. Verder waren ze niet tot geregelde arbeid te krijgen; ‘Sie “zigeunerten” zu gerne überal hervor’. En lastig was het ook om ze de gaskamers in te krijgen, omdat ze zo schreeuwden, veel erger dan de Joden.¹⁹

Het verhaal van Höss is, afgezien van de schaamteloze kritiek op de zigeunermoraal als minderwaardig ten opzichte van de zijne, ook zeer tegenstrijdig, want over die blije, spelende kinderen vertelt hij ook dat ze gehuisvest waren in overvolle barakken onder zeer slechte hygiënische omstandigheden. Als SS-leider Himmler in juli 1942 Auschwitz bezoekt, wordt hij door Höss ook door de zigeunerbarakken gevoerd. Daar ziet Himmler de onderkomen gevangenen, de aan noma — kankerachtige gezwellen die door hongerodeem optreden — lijdende kinderen, die Höss herinneren aan de lepra-patiënten die hij eens in Palestina had gezien. Toen Himmler die ‘uitgeteerde kinderlijfjes met die grote gaten in hun wangen, waar je doorheen kon kijken, dat langzaam verrotten bij levende lijve’ had bekeken en toen hij de hoge sterftecijfers vernomen had, gaf hij bevel de zigeuners te vernietigen, nadat de nog ‘arbeitsfähige’ exemplaren waren afgezonderd.

Bluma Schattevoet, geboren 1961: [...] *Ik was een kind van een jaar of zeven/acht. Mijn vader vertelde me steeds weer verhalen van Auschwitz, Birkenau en Dachau. Noem ze allemaal maar op. We hebben zo stukje bij beetje die hele oorlog beleefd met hem. M’n vader verlangde de rest van zijn leven naar zijn mamma, zijn broers en zusjes. Het kleinste kindje was twee dagen oud toen het vergast werd. Op een nacht heeft m’n vader in barak 14 van Auschwitz alle daarin opgestapelde lijken omgekeerd, om te zien of zijn mamma daar tussen lag.*

Op een of andere manier heb ik mijn vaders trauma van hem overgenomen. Door al zijn verhalen en alle pijn en verdriet. Terwijl ik zelf nog een kind was, probeerde ik hem te troosten. Aan wie moest hij het anders vertellen? Soms was ik boos op hem. Maar ik was me ervan bewust, dat hij niemand anders had om zijn verhalen aan te vertellen. Ik was op zulke momenten zijn moeder, zijn dochter en alles tegelijkertijd. Hij moest het nu eenmaal kwijt en ik was de enige die er op zulke momenten was. Nu - op reis naar een herdenking in Auschwitz - heb ik het idee dat ik naar een graf ga. Hitler heeft al mijn familie van me afgenomen. Hier in Auschwitz raak ik bij ieder bezoek ook een beetje van mezelf kwijt. Soms ben ik bang dat ik mijn kinderen hetzelfde aandoe. Maar het mag niet worden vergeten. Het mag niet vergeten worden.*

In tegenstelling tot de deportatie der Joden is de wegvoering der zigeuners tijdens de oorlog vrijwel geheel onopgemerkt gebleven. De actie verliep ook geruisloos, omdat kleine groepjes opgepakt werden die bovendien meestal op afgelegen plaatsen aan de rand van stad of dorp woonden. Bovendien werden de mensen al zeer vroeg in de morgen van hun bed gelicht. Slechts zij, die in de directe omgeving van de zigeuners woonden, zullen op die 16e mei alleen een lege woonwagen gevonden hebben. De belangstelling voor dit ‘volkje’ was meestal toch niet zo groot geweest, misschien was zij tweeslachtig; zigeuners waren wel gezien, een ‘gevraagd artikel’ vanwege hun zogenaamde romantische zigeunermuziek, maar evenzeer gevreesd vanwege een ‘diefachtige vingervlugheid’ die hun aangeboren zou zijn.²⁰

¹⁹ In zijn autobiografie deed Höss uitgebreid verslag van afschuw die hij van martelingen voelde. Daar het ergste wat een ss’er kon overkomen de veroordeling was om voor ‘zwakkeling’ te worden uitgemaakt, deed Höss zijn best om in alles juist een voorbeeld van hardheid en kilte te zijn. Overigens vraagt Höss in de laatste zinnen van die autobiografie uitdrukkelijk om de passages over zijn ‘tedere emoties en geheime twijfels’ niet openbaar te maken, omdat het publiek zich de commandant van Auschwitz toch nooit anders zal kunnen voorstellen dan als een bloeddorstig beest en een wrede sadist.

²⁰ Zigeuners en sedentaire bevolking leefden naast elkaar en het wantrouwen was wederzijds zo groot dat in het algemeen contacten werden vermeden. Voor zover men al met woonwagenbewoners in contact kwam, was

Degenen, die in Nederland direct bij de vervolging betrokken waren, hebben zich in het algemeen niet tegen de gang van zaken verzet. De Duitse politie-autoriteiten hebben zich beperkt tot het geven van niet altijd duidelijke opdrachten en de uitvoering daarvan vrijwel geheel aan de Nederlandse politie overgelaten. Dat deze ambtenaren de Duitse orders in het algemeen hebben uitgevoerd, is evenmin verwonderlijk. Op maatregelen tegen woonwagenbewoners en 'asocialen' werd sinds lang door allerlei gezagsdragers aangedrongen en voor velen van de met de uitvoering belaste Nederlandse politieagenten zal het aanhouden van woonwagenbewoners en zigeuners geen ongebruikelijk karwei zijn geweest. Uiteraard waren er ook politie-agenten die de Duitse order om de zigeuners op te pakken niet stipt hebben uitgevoerd. Daaraan mag niet worden getwijfeld. Hoe groot het percentage zigeuners geweest is dat op deze wijze aan deportatie kon ontkomen, is onbekend, daar het aantal zigeuners dat in mei 1944 in Nederland was, niet bekend is.

Professor dr. J.Th. M. Houwink ten Cate, als hoogleraar Holocaust- en Genocidestudies aan de Universiteit van Amsterdam verbonden aan het Centrum Holocaust- en Genocidestudies: *"De Holocaust op de Europese Joden en de Sinti en Roma bewijst dat de afwijzing van discriminatie als strijdig met de mensenrechten een kwestie is van verstandelijke noodzaak. Het is gebeurd en daarom kan het opnieuw gebeuren, met dezelfde slachtoffergroepen of met andere."*

Het is daarom aan iedereen het belang van de mensenrechten te verdedigen, want zij is het enige dat tussen ons en het einde van de beschaving staat. En die mensenrechten zijn de moderne tien geboden. De oorspronkelijke Bijbelse geboden zijn afgeschaft en stuk voor stuk verouderd. Behalve het 'Gij zult niet doden'. Dat gebod leeft voort in de universele rechten van de mens."

Op 22 juni 1944, dus ongeveer een maand na de razzia, kwam er een besluit tot stand van de secretaris-generaal van Justitie, de NSB-er Schrieke, waarbij de bewoner van een woonwagen verplicht werd zich op bevel van de gewestelijke politie-president naar een aan de woonwagenbewoner aangewezen vaste standplaats te begeven. Ook werd hem verboden de standplaats met een woonwagen te verlaten. Hiermee was aan een reeds bestaande praktijk een 'wettige' grondslag gegeven. De concentratie van de 'woonwagenbevolking' was, aldus Schrieke in een circulaire van 30 juni 1944 aan de gewestelijke politie-presidenten, 'in een nieuw stadium gekomen.'

Drie maanden later werd aan dit 'nieuwe stadium' een einde gemaakt. Op 17 september 1944 werd namelijk vanwege de Nederlandse regering het Besluit Bezettingsmaatregelen van kracht. Hiermee verloor het Besluit van Schrieke van 22 juni 1944 – betreffende het aanwijzen van vaste standplaatsen voor woonwagens - binnen het in september 1944 bevrijde gebied zijn rechtsgeldigheid. In de plaats van het Besluit van 22 juni 1944 kwam de Woonwagenverordening van de chef van de staf Militair Gezag; deze verordening zou van 7 november 1944 tot 2 juli 1945 gelden.' Op grond van deze woonwagenverordening werd elke verplaatsing van woonwagens verboden, tenzij hiervoor vanwege het Militair Gezag toestemming was gegeven. Met het vervallen van de Woonwagenverordening op 2 juli 1945 vielen de woonwagenbewoners weer onder de voorschriften van de wet van 1918, hetgeen een grotere bewegingsvrijheid voor de woonwagenbewoners betekende.

Kokalo Weis (Tato Mirando), geboren 1933: *Van de hele familie is één nichtje teruggekomen. Van het concentratiekamp. Eén nichtje. Die heeft maanden, maanden lang moeten lopen voor ze hier in Nederland was. Ze was totaal, finaal helemaal uitgeteerd. Je hebt er dagen bij, soms ook wel eens maanden, dat je heel moeilijk leeft. Heel moeilijk met veel problemen en met veel stress. Dan komt alles in je op. Dan zie je alles voor je. Dan zie je alles, alles zie je weer verschijnen. Alles maak je weer mee. Dan denk je bij je eigen, voor wat leef ik, voor mij hoeft het niet meer.**

Tot slot: Na de bevrijding duurde het nog jaren eer de grote moord op de zigeuners meer algemene bekendheid kreeg. Nog omstreeks 1955 was in geen enkele Nederlandse encyclopedie onder het begrip 'zigeuners' een woord te lezen over hun vervolging door de nazi's – in één ervan wel over hun eigen 'geest van list en bedrog' en 'hun lage zedelijk peil.' Niet één Nederlander of Duitser tenslotte is, voorzover kon worden nagegegaan, wegens zijn aandeel aan de vernietiging van ongeveer tweehonderd zigeuners uit Nederland veroordeeld.

---

men er bovendien wel aan gewend dat het hun moeilijk werd gemaakt. Een door politie-agenten opgebrachte groep woonwagenbewoners trok voor de oorlog geen bijzondere aandacht of wekte nauwelijks enig protest. Voor velen waren ook alle woonwagenbewoners zigeuners. Zelfs op hoog ambtelijk niveau schijnt dit onderscheid niet tot de parate kennis te hebben behoord. In de marge van een concept-brief dd. 29 juli '44 van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan de directeur-generaal van politie (betreffende een regeling tot ondersteuning van woonwagenbewoners) was de volgende kanttekening gemaakt: 'Inmiddels zijn nagenoeg alle woonwagenbewoners via Westerbork naar Polen afgevoerd.' Overigens, ook in de illegale pers werd nauwelijks aandacht aan de vervolging der zigeuners geschonken. Wel was midden januari '44 in het illegale blad *Trouw* een klein berichtje verschenen in de rubriek 'U moet weten...', nl.: 'dat in den laatsten tijd zelfs woonwagenbewoners niet meer met rust worden gelaten, dat ze hun wagens moeten verlaten en onderdak zoeken in schuren en kippenhokken en dat wie er niet in slaagt, overgebracht wordt naar het kamp Westerbork.'

Hans Westra, Algemeen directeur Anne Frank Stichting: Omdat Anne Frank haar dagboek schreef weet de wereld van haar getuigenis. Met haar talent gaf Anne de talloze anonieme slachtoffers van nazi-Duitsland een gezicht. Annes rake observatie geldt niet alleen Joden, maar alle minderheidsgroepen die een duidelijk zichtbare, van het zogenaamd normale, afwijkende cultuur hebben.

Dat gaat zeker op voor de in Europa levende Roma en Sinti. Deze groep is door haar levenswijze lang herkenbaar gebleven als aparte groep. Door hun nomadische bestaan werden Roma en Sinti in de loop der eeuwen veelal als vreemdelingen gezien, soms gastvrij ontvangen maar vaak ook verdreven. Daardoor bestaat er bij hen relatief weinig vertrouwen in de 'burgermaatschappij'. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de Roma en Sinti, in de volksmond 'zigeuners' geheten, door nazi-Duitsland massaal gedeporteerd naar concentratiekampen en onderworpen aan gruwelijke medische experimenten en sterilisatie. Tussen de 500.000 en één miljoen van hen zijn vermoord.

Overal in Europa leven nog Roma en Sinti. In Oost- en Midden Europa in grote aantallen, in West Europa in relatief kleine gemeenschappen. Door tal van omstandigheden gaat het slechts een enkeling goed, bij velen is er sprake van een grote achterstand. De Europese instellingen - zoals de Raad van Europa - roepen op goede gronden regelmatig de lidstaten op om de Roma en Sinti extra te helpen en te beschermen tegen discriminatie. De belangrijkste sleutel voor de bestrijding van discriminatie is elkaar beter leren kennen. Dat is een voorwaarde voor de groei van respect en waardering.

© januari 2008 Karel Kreuning

Het tweede en laatste deel van deze bijdrage - de ontwikkelingen tot op heden - volgt in het infobulletin nr. 25 van april 2008.

Geraadpleegde literatuur.

De Zigeuners, Angus Fraser, Uitgeverij Atlas Amsterdam/Antwerpen – 1994, ISBN 90 254 0874 5, p. 254.

Op zoek naar de ware zigeuner, zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme, Wil Willems, Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1995, ISBN 90 6224 341 X

Monitor racisme & extreem rechts. Roma en Sinti. Peter R. Rodrigues en Maaik Matelski, Amsterdam: Anne Frankstichting, Leiden: Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden, ISBN 90 72972 92 9

Monitor racisme & extreem rechts. Tweede rapportage De Media. Jaap van Donselaar, Fanda Claus en Carien Nelissen. Leids Instituut Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek (LISWO), Drukkerij Sinteur, Leiden, Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties, 1998. ISBN 90-76400 03 2

Ik ben Zigeuner. Me hum Sinthu. Jan Beckers, Hores De Haag 1980, ISBN 90 70247 12 7

Mensen van de reis, woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland 1868-1995, Annemarie Cottaar, Leo Lucassen en Wim Willems, Waanders Uitgevers, Zwolle, ISBN 90 400 9727 5

Het beeld van Nederland, hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?, Ambo -Baarn / Novib - Den Haag, Wim Willems en Annemarie Cottaar, ISBN 90 263 0985 6

Zigeuners, de overleving van een reizend volk, Nico Boogaart, Paul van Eeuwijk en Jan Rogier. Elsevier Nederland B.V. 1980. ISBN 90 10 03279 5

En de violen zwegen, een verhaal over de holocaust van de zigeuners, Alexander Ramati, Omega boek B.V. Amsterdam, Standaarduitgeverij, Antwerpen, ISBN 90 6057 7140

Paramisa, Portretten van Sinti en Roma, gefotografeerd door Rogier Fokke. ISBN 90 77386 02 5

Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945, Dr. B.A. Sijes, Uitgeverij Martinus Nijhoff Den Haag, Ministerie van onderwijs en wetenschappen, Monografieën nr. 13 ISBN90 247 2201 2

Het beeld van Nederland, Ambo / Novib, Wim Willems en Annemarie Cottaar, ISBN 90 263 0985 6

En men noemde hen zigeuners... De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944), Leo Lucassen, Stichting beheer I.I.S.G./SDU uitgeverij 1990, ISBN 90 6861 055 4

Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners, groepsvorming en beleid 1870-1945, Migratie- en Ethnische studies, Annemarie Cottaar, uitgeverij Het Spinhuis 1990 Amsterdam, ISBN 90 5589 027 8

Reizigers in Oorlogstijd, Henk Kolman, Woonwagenpastoraat Nederland. Naar 2000 reeks, nr. 08, mei 1999

Kinderen in Kamp Westerbork, onder redactie van Dirk Mulder en Ben Prinsen, ISBN 90 232 2916 9

Woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland, Annemarie Cottaar, Leo Lucasen en Wim Willems, KPC-Groep, 's Hertogenbosch 1997, ISBN 90 71845 44 3

Commandant van Auschwitz. Zelfportret van een beul. Rudolf Höss, Uitgever Kruseman 's Gravenhage, 2^e druk, 1960

Settela, Het meisje heeft haar naam terug, Aad Wagenaar, Just Publishers, Hilversum 1995, ISBN 978 907 789 5399

Settela, Gezicht van het verleden. Een documentaire van Cherry Duyns

Spoorweg in Bedrijf in Oorlogstijd 1939-1945, Ing. G. Huurdeman; Historische Vereniging Beilen

Een Stukje Blauw in de lucht, Een miljoen verzwegen mensen. Een SOL Filmproductie van Bob Entrop.